

NAIXEMENT, MATRIMONI I MORT A LES ILLES BALEARS. RESPOSTES A L'ENQUESTA DEL ATENEO DE MADRID DE 1901- 1902

Antoni GINARD BUJOSA
Andreu RAMIS PUIG-GROS

1. Introducció

A l'entrada del segle XX, una iniciativa molt destacable per a la història de l'antropologia a l'Estat espanyol fou l'enquesta promoguda pel *Ateneo Científico, Literario y Artístico* de Madrid el curs 1901-1902, amb el recull de la *Información promovida por la Sección de Ciencias Morales y Políticas del Ateneo de Madrid en el campo de las Costumbres Populares y en los tres hechos más característicos de la vida: el Nacimiento, el Matrimonio y la Muerte*. La metodologia del treball, tot seguint el corrent positivista, se centrava en respondre el qüestionari proposat, que és un dels més complets de l'època. Consta de 159 preguntes distribuïdes de la següent manera: 28 sobre el naixement; 78 sobre el matrimoni i 53 sobre la defunció. Entre els signants de la convocatòria hi figuren els membres de la junta directiva de la secció de Ciències Morals i Polítiques del *Ateneo*: Rafael Salillas, president, Julio Puyol, vicepresident, i els secretaris Constancio Bernaldo de Quirós, Enrique García Herrerros, Guillermo Pedregal i Rafael Camarón¹.

¹ Hem usat la segona edició de *Información promovida por la Sección de Ciencias Morales y Políticas en curso de 1901 a 1902. Circular y cuestionario*. Madrid: Est. Tipográfico Sucesores de Ribadeneyra, 1901. No obstant, el qüestionari ha estat reproduït per Carmelo Lisón (1977) *Antropología social en España*, pàgs. 168-179; com a apèndix al *Manual de folklore. La vida popular tradicional en España* (1985) de Luis i Nieves de Hoyos, pàgs. 019-026; per Juan Francisco Blanco (1986) *Usos y costumbres de nacimiento, matrimonio y muerte en Salamanca*, pàgs. 211-219, i per Pere Ballester (1986) *Estudis d'Antropologia de Menorca*, pàgs. 10-24.

El qüestionari fou remès, mitjançant una circular, als corresponents que el *Ateneo* tenia per tot l'Estat. Sembla que es varen rebre 357 respostes, encara que algunes no corresponen només a una localitat sinó que fan referència a tota una comarca o, fins i tot, a una illa com és el nostre cas. Originàriament, el material es va retornar al *Ateneo* en informes de cada una de les localitats. Posteriorment, la informació es passà a fitxers temàtics, que és l'única documentació que ha arribat als nostres dies i que s'ha conservat a la seu de l'antic *Museo Nacional de Etnología* de Madrid, avui *Museo Nacional de Antropología*.

D'acord amb text de la *Circular* (1901), l'objectiu de l'enquesta era *investigar é investigar extensivamente (...) el fenómeno sociológico en el campo de las costumbres populares y en los tres hechos más característicos de la vida: el nacimiento el matrimonio y la muerte*. Interessava, per tant, *recoger los hechos dispersos en el conocimiento general, incorporarlos en una obra común y ofrecer este tesoro informativo como manifestación de la actividad estudiosa de los españoles*. Es plantejava com a una *obra común, que ha de agradecerlos la ciencia sociológica y que ha de ser española y de los españoles*. Era una proposta d'abast estatal i es demanava al corresponent, *por su benevolencia y su patriotismo*, la tramesa de la informació *en un plazo que no exceda de dos meses*.

En termes teòrics, segons Aguirre Baztán (1986:38), *la encuesta es un intento científico de codificar y estudiar la vida tradicional española, hecho con visión de naturalista, de reconocimiento del terreno, para hablar de España por encima de los sentimentalismos románticos y está inspirada en la ideología de la Institución Libre de Enseñanza, continuando el intento de uno de sus miembros, Machado y Alvarez*.

Tot i l'arrel diferenciada respecte al folklore català, les informacions recollides a través de l'enquesta foren aprofitades per altres institucions. Aquest és el cas de Joan Llauro que copià el contingut de l'enquesta per a l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya². Amb posterioritat, sobre l'enquesta de 1901-1902 i els materials compilats han aparegut nombrosos estudis, especialment de caràcter regional. A més de les aportacions parcials, l'aproximació més significativa d'àmbit estatal és la de Carmelo Lisón (1971 i 1977). Així mateix, s'ha de considerar l'edició crítica iniciada

² Calvo, Luis (1991) *El "Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya" y la antropología catalana*. Pàgs. 156-158.

per Antonio Limón i Eulalia Castellote (1990), de la qual només s'ha publicat l'apartat dedicat al naixement.

2. L'enquesta del *Ateneo de Madrid* en el seu context

Segons Joan Prat³, en el marc general del pensament antropològic del segle XIX a Espanya, és possible distingir dos grans discursos teòrics, amb escassos punts de contacte. El primer és el discurs antropològic, una reflexió sobre l'home en general, que prové del pensament de la Il·lustració i que segueix els postulats del positivisme i de l'evolucionisme. El segon és el discurs folklòric, interessat sobretot en una visió de l'home particular, tribal o ètnica, que representa una nova orientació hereva del Romanticisme i que creixia bàsicament entorn els moviments regionalistes i nacionalistes. El discurs folklòric es desenvolupava sobretot a Catalunya, al País Basc i a Galícia. A les illes Balears, entroncant amb el model català, el discurs folklòric és el predominant a partir de la Renaixença i particularment actiu fins al 1936. El discurs antropològic es manifestava fonamentalment a Madrid, Andalusia i Canàries.

El discurs antropològic, en termes generals, no arrelava a les Balears. Malgrat tot, cal deixar constància de la iniciativa de la fundació, el 6 de novembre de 1896, de l'Institut Balear d'Antropologia, a proposta del metge i escriptor Enric Fajarnés Tur (Eivissa, 1858-1934), aleshores director de la *Revista Balear de Ciencias Médicas*. El plantejament original era la creació d'un centre científic amb l'objectiu de recollir i classificar materials antropològics relatius a les Illes⁴. L'embrió de l'Institut Balear d'Antropologia es congruava dins del Col·legi Medicofarmacèutic de Palma, el president del qual era Sebastià Domenge Rosselló i el secretari Pere Jaume Matas. Aquest col·lectiu aglutinava una sèrie de personatges, particularment metges, seguidors del corrent higienista i sanitarista, que responen a un perfil menys conservador, més laic i liberal, i més receptiu a la idea de progrés que els representants del discurs folklòric. La primera tasca que es proposava l'Institut Balear d'Antropologia, i que havia impulsat la seva fundació, era el projecte d'elaborar i publicar una

³ Vegeu Prat (1991), Joan, pàg. 13, a Prat, Joan; Martínez, Ubaldo; Contreras, Jesús; Moreno, Isidoro (eds.) *Antropología de los Pueblos de España*. Madrid: Taurus.

⁴ *Revista Balear de Ciencias Médicas*. Año XII. Núm. 24 (31 desembre de 1896). Pàgs. 757-758.

Topografía Médica de Palma de Mallorca, amb un apartat específicament dedicat a l'Antropologia⁵.

Dins aquest context, l'enquesta de 1901-1902, una iniciativa sorgida del *Ateneo* de Madrid, s'enquadra en el corrent representat pel discurs antropològic, amb la qual cosa s'allunya del discurs dominant dels estudis folklòrics. El folkloristes van a la recerca de les especificitats, que són el fonament per accentuar les diferències. Els treballs del discurs antropològic, tot i considerar els aspectes particulars, s'allunyaven dels plantejaments de la identitat nacional i defensaven una idea d'Espanya, tot cercant semblances alhora que establien comparacions pel que fa al comportament de l'home en general. És a dir, no els preocupava tant la troballa ni la interpretació dels aspectes diferencials propis del discurs folklòric.

Mentre que el discurs antropològic acceptava la superació de les tradicions i assumia uns posicionaments clarament favorables a les idees del progrés, el discurs folklòric mantenia una opció molt més conservadora, que veia, fins i tot, en el progrés un perill per a la pèrdua de les tradicions, que per als folkloristes representaven les essències de la cultura pròpia i, al cap i a la fi, de la mateixa identitat.

3. Les Balears i l'enquesta del *Ateneo* de Madrid

Segons Carmelo Lisón (1971), les Balears proporcionaren quatre respostes al qüestionari del *Ateneo* de Madrid. Fins ara, hom tenia coneixement de l'aportació feta des de Menorca per Pere Ballester Pons (1856-1946). L'obra del misser maonès es va reeditar (1986) en un volum titulat *Estudis d'Antropologia de Menorca*, que inclou "Costumbres populares de Menorca. Contestación al Cuestionario de la Sección de Ciencias Morales y Políticas del Ateneo de Madrid" que havia publicat el mateix Ballester el 1905.

A més de la resposta de Menorca, hem pogut comprovar, per mitjà de les fitxes conservades al *Museo Nacional de Antropología*, l'existència de tres respostes més, corresponents a Mallorca, a Palma i a Santa Maria del Camí. De moment, en relació a les Pitiüses només és possible inferir-ne algunes referències indirectes.

⁵ *Revista Balear de Ciencias Médicas*. Año XII. Núm. 23 (15 desembre de 1896). Pàgs. 751-756.

3.1. Pere Ballester i la resposta de Menorca

Pere Ballester Pons contestà la circular del 20 de novembre de 1901, enviada per Rafael Salillas i Julio Puyol. L'entorn sociocultural en el qual es movia Ballester era gairebé el mateix que el dels altres estudiosos menorquins, adscrits clarament al discurs folklòric. Això no obstant, hom hi detecta una sèrie de diferències substancials. Així, per exemple, mentre que Francesc Camps i Mercadal s'alineava en un corrent investigador caracteritzat per la compilació folklòrica, molt en la línia del que a Mallorca desenvolupava mossèn Alcover, Pere Ballester es decanta cap a la descripció actualitzada de costums vigents a l'illa a principis del segle XX, deixant en una posició clarament secundària les referències pretèrites.

La preocupació de Ballester no és tant donar una visió retrospectiva o fer una descripció d'allò que es perd, sinó més aviat descriure la realitat que l'envolta i, fins i tot, si s'escau, criticar-ne l'endarreriment. Segons Tomàs Vidal Bendito, "*A qualsevol dels seus escrits sempre aprofita per intercalar consells i consideracions d'ordre social que traspuen una permanent preocupació per incidir en sa millora de ses condicions de vida material i moral des seus conciutadans*"⁶. Uns plantejaments que tenen paral·lels evidents amb els postulats defensats pels promotors de l'enquesta del *Ateneo* i amb el discurs antropològic en general.

Un altre fet interessant, per conèixer la personalitat i l'obra de Ballester, és la seva vinculació amb institucions de Barcelona i Madrid, com l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya o el mateix *Ateneo* de Madrid. Sembla que també fou important la relació amb Francesc Maspons i Anglès (1872-1966), president de l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Barcelona. A més de la notable activitat investigadora, cal ressenyar també la tasca de dinamització cultural que dugué a Ballester a promoure la creació del *Ateneo Científico, Literario y Artístico de Maó* (1905) i a ocupar-hi diversos càrrecs.

La tasca antropològica de Pere Ballester se centra bàsicament en dos aspectes. El jurídic, estretament vinculat amb la seva professió, que el portà a l'estudi del dret foral. En són un exemple *Las Instituciones forales de Menorca* (1899) i *El Derecho Foral en Menorca* (1917). La descripció costumista és l'altre vessant més desenvolupat. Fruit de tres encàrrecs

⁶ Vidal i Bendito, Tomàs (1986) "Pròleg" a Ballester, Pere (1986) *Estudis d'Antropologia de Menorca*. Pàg. 3.

específics publicà *Costumbres populares de Menorca* (1905), *Costums i tractes referents a bestiar més usuals a s'illa de Menorca* (1918) i *Pesca marítima. Costums i tractes més usuals a s'illa de Menorca* (1919). Unes aportacions a les quals s'ha d'afegir un popular estudi sobre l'alimentació a Menorca que ha assolit diverses edicions: *De re cibaria* (1923)⁷.

3.2. El cas d'Eivissa: un paral·lel o un precedent?

Una conclusió interessant a la qual ens ha permès arribar la consulta directa dels materials conservats al Museu Nacional d'Antropologia ha estat la d'aclarir una anterior atribució errònia sobre la resposta pitiüsa de l'enquesta per part de Víctor Navarro Reig. Nosaltres mateixos hem deixat dit en alguna ocasió que l'enquesta del *Ateneo* havia estat resposta des d'Eivissa pel jurista valencià, tot i que en alguna ocasió havíem manifestat també els nostres dubtes. Quant a l'obra referida a les Pitiüses, hem d'esmentar que pròpiament no es tracta d'una resposta a l'enquesta del 1901, ja que el seu abast temàtic és molt més ampli i està datada a València el 28 de setembre de 1898, quan tots sabem que l'enquesta és del 1901, data que coincideix amb la publicació de *Costumbres en las Pithiusas*.⁸

Ens referim a *Costumbres en las Pithiusas. Memoria que obtuvo el quinto premio en el primer concurso especial sobre Derecho consuetudinario y Economía popular abierto por la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas para el año 1897 escrita por Don Víctor Navarro*⁹. És una obra estructurada en dotze capítols, que abasta temes tan diversos com vestuari, festeig, llengua, glosats i glosadors (*bardos payeses*), música i instruments populars, dansa, festes religioses, festes de carnaval, religiositat popular, agricultura, pesca, artesanía, comerç, peses i mesures, arquitectura rural, descripció de la vida a la ciutat, caràcter de la població, alimentació i gastronomia, matrimoni, bateig, hereuatge i testaments, medicina popular, enterraments i dol, contractes i el darrer capítol (XII) dedicat a l'illa de Formentera. Acaba amb un apartat dedicat a fonts i un altre a apèndixs documentals, on reproduïx capitulacions matrimonials, testament, donació, inventari arrendament, rebut de llegítima i establiment emfitèutic. Són també d'interès les fotografies i gravats que acompanyen l'obra: *payès en traje moderno*, al·lota eivissenca amb *traje de día*, vista de l'església

⁷ Vegeu Ramis Puig-Gros, Andreu; Ginard Bujosa, Antoni (1999) "Antropologia. Una visió històrica" a *Enciclopèdia de Menorca. XIV Antropologia I*. Maó: Obra Cultural de Menorca. Pàgs. 42 i 48-49.

⁸ Ramis Puig-Gros, Andreu (1992) Pàg. 227.

⁹ Madrid, Imprenta del Asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús, 1901.

parroquial de Sant Jordi, vista general del camp d'Eivissa des del Soto, dibuixos de *chábega*, artet, palangre i *botera*, porta de la ciutat des del carrer de Sant Telm i pagesa de Formentera amb *traje antiguo*.

En parlar de les fonts utilitzades, Víctor Navarro explica que "*He hecho por mi mismo el estudio de las costumbres que acabo de describir, y lo que no ha podido ser objeto de mi observación directa, lo he averiguado por medio de referencias que me han dado personas fidedignas y respetables de la localidad, cuyos nombres pongo a continuación, habiéndome servido también de algo la obra del Archiduque, citada en la Memoria.*"¹⁰ Entre els informadors i els temes sobre els quals li donaren relació, esmenta Narcís Puget, notari, sobre la pesca; Miquel Colomar, comerciant, sobre peses i mesures (a més d'una taula elaborada per Francisco Javier Gotarredona), Vicent Tur i Cardona, lletrat i notari, i un pagès sobre agricultura. Cita també Juan García Taheño, jutge de partit (amb vuit anys de residència a l'illa), Josep Coll i el misser Vicente Serra Colomar, i l'esposa de D. Vicent Torres, conegut per *Visent de sa Vilda*. Recomana l'Arxiu del Registre de la Propietat com una de les fonts bàsiques per al coneixement de les relacions contractuals.

Ens sembla un tant exagerada la crítica d'aquesta obra per part d'Isidor Macabich, qui sembla que, afectat per un afany excessivament moralitzador, rebut de manera contundent les descripcions de Navarro. Segons Macabich, Navarro era registrador de la propietat i, també segons el canonge eivissenc, l'enquesta del *Ateneo* fou contestada des de Palma¹¹. Isidor Macabich fa referència a tres obres que parlen de dos costums eivissencs: la fuita i la covada. Ho fa amb l'afany de rebatre i puntualitzar les descripcions i les opinions que, juntament amb Víctor Navarro, havien constatat la presència d'aquests costums a les Pitiüses; en concret, Antonio García Bellido a *España y los españoles hace dos mil años*; Julio Caro Baroja a *Los pueblos de España* i, especialment, Enrique Casas Gaspar (1947) a *Costumbres españolas de nacimiento, noviazgo, casamiento y muerte*.

La darrera obra ens interessa particularment perquè va fer ús de les respostes de l'enquesta del *Ateneo*. Segons la cita reproduïda per Lisón (1991) i també per Macabich "*En la Introducción de su libro advierte el señor Casas que <no pocas costumbres> en el mismo <inventariadas, más que actuales, pertenecen a la testamentaria del siglo XIX y quedan*

¹⁰ Navarro, Víctor (1901) Pàg. 167.

¹¹ Macabich, Isidoro (1990) *Historia de Ibiza. Costumbrismo*. Pàgs. 13 i 31.

protocolizadas en la encuesta llevada a cabo por el Ateneo de Madrid, hoy desgraciadamente incontrable, y de la cual previsiblemente habíamos cogido el zumo para esta obra>¹². La referència ens fa pensar, una vegada més, que podria haver existit una resposta, avui perduda, corresponent a Eivissa o, simplement, que Casas Gaspar es referís al costum de la covada a Eivissa, en base a les respostes de Palma i de Santa Maria de Mallorca, a les quals s'esmenta explícitament que la covada era un costum propi d'Eivissa.

4. Els materials corresponents a Balears de l'enquesta del Ateneo de Madrid

Els materials de les quatre respostes corresponents a Balears de l'enquesta del *Ateneo* de Madrid de 1901-1902 s'han localitzat, conservats en forma de fitxes, a la biblioteca del *Museo Nacional de Antropología* de Madrid. Es tracta d'un conjunt de 291 fitxes o cèdules (que són cartolines de 165x115 mm), procedents del buidatge de les respostes que es remeteren des de les Illes.

Val a dir que les fitxes fan referència als corresponents informes, que, sens dubte, era el format original de les respostes enviades. Les fitxes, doncs, representen només una part de la informació remesa. Fins i tot, és possible pensar que el buidatge dels informes fou incorporat a les fitxes de manera parcial, amb la sospita que la tasca restàs inacabada. Per tant, les dades que contenen les fitxes conservades no reflecteixen la totalitat de la informació enviada.

Els textos són manuscrits i estan redactats en castellà, encara que hi ha alguns termes, cites, dites o cançons en català que, generalment, apareixen subratllats. El qüestionari indicava explícitament que "*Se ruega á los que contesten á este Cuestionario que empleen los vocablos y frases propios de la localidad o de la comarca para designar los obgetos, cotumbres y prácticas que se describan*". La llengua de l'enquesta i de les respostes és la castellana. Les expressions en català (*según nuestro dialecto*, com consta a la fitxa I.C.f.1 de Menorca) solen anar acompanyades de la traducció al castellà o del terme castellà corresponent.

Cada fitxa conté un encapçalament alfanumèric que consta de dues parts: la primera on figuren el codi i la denominació de la localitat de procedència;

¹² Macabich, Isidoro (1990) *Historia de Ibiza. Costumbrismo*. Pàg. 30.

la segona, amb els dígits de referència a l'apartat i subapartat corresponents a les preguntes del qüestionari.

Les quatre localitats de procedència de les respostes, d'acord amb el que consta a l'encapçalament de les fitxes, són *Mallorca*, suposadament en referència a l'illa en general; Santa Maria del Camí, que figura a l'encapçalament per *S^a Mª de Mallorca*; Palma, reflectida a l'encapçalament per *P. de Mallorca*; i, finalment, les fitxes de *Menorca*, referides a la totalitat de la balear menor.

Els codis i les denominacions de les localitats de procedència són els següents: 14 Mallorca 4; 14 n° 81 S^a Mª de Mallorca; 14 n° 178 P. de Mallorca; 14 n° 221 Menorca. En els tres darrers casos, a més, l'indicador de localitat (81, 178 i 221) va acompanyat d'un superíndex (¹, ² i ³, respectivament).

Quant als dígits de referència que corresponen als apartats i subapartats de les preguntes del qüestionari, s'inicien sempre amb la numeració romana que correspon a cada un dels apartats (I. Naixement, II. Matrimoni i III. Mort), per continuar amb les lletres i els números de cada qüestió i subapartat. Així, a tall d'exemple, I.A.a, correspon a: I. *Nacimiento*, A. *Concepción*, a. *Creencias y supersticiones relativas a los medios de conseguir la fecundidad*.

Si s'ha d'establir una primera classificació temàtica, en un primer recompte, del total de les 291 fitxes, 84 (28,87%) corresponen a l'apartat del naixement, 127 (43,64%) al del matrimoni i 80 (27,49%) al de la mort. Una primera constatació és que només es conserven en fitxa la totalitat de les respostes de dues procedències: Santa Maria i Menorca. El capítol del naixement inclou respostes de les quatre localitats, mentre que en relació al matrimoni i a la mort també només hi ha fitxes de Santa Maria i de Menorca.

	Naixement	Matrimoni	Mort
Mallorca	9	-	-
Santa Maria	23	59	40
Palma	27	-	-
Menorca	25	68	40
Total	84	127	80

Hem comprovat, per altra part, que manca tot l'apartat E. de les qüestions relatives a la mort, dedicades al culte dels morts, que, en el cas de Menorca, gràcies a la publicació de Pere Ballester del 1905, sabem que s'havia contestat. Així mateix, manquen la totalitat de les informacions contingudes als apartats finals de *refranes y consejas* dels tres blocs del qüestionari.

4.1. La documentació de Menorca

Com s'ha indicat, l'autor de la resposta de Menorca és Pere Ballester i Pons. Als textos de les fitxes, diverses referències en primera persona ho indiquen de manera indubtable. A més, aquesta constatació esdevé definitiva quan es contrasten els textos de les fitxes amb l'edició del mateix autor del 1905.

Pere Ballester (1905) afirma que es relacionà amb Rafael Salillas a través de la intermediació de Rafael Prieto i Caules. Paral·lelament, també fa esment dels assessors i col·laboradors a l'hora de confeccionar la resposta: Juan J. Rodríguez; Miquel Roura, bibliotecari; Joan Orfila, misser; Antoni Anglada, notari de Ciutadella; Mateu Seguí i Federich, metge; Maurici Hernández, apotecari; i Francesc Hernández Sanz, arqueòleg, *algunos, invitados también por dicho centro científico* (pàg. 26). Per altra part, hem pogut constatar que altres personatges menorquins foren convidats a respondre l'enquesta (o a participar-hi), encara que finalment no l'arribassin a remetre, com el cas del senyor Joan Vidal i Mir.¹³

Ballester no només demostra ser un bon coneixedor de Menorca, sinó que respon al perfil d'una persona de cultura, erudita i ben informada. Les respostes al qüestionari són força completes i contenen a vegades extenses consideracions de caire personal, particularment en el camp del dret, del qual era especialista. La collita pròpia es complementa amb consultes d'arxius, estadístiques i informes professionals i amb nombroses citacions d'altres fonts, ben variades, sobretot de caràcter bibliogràfic.

Entre les referències d'autor, als textos de les fitxes se citen obres de Monlau, Armstrong, Pere Riudavets, Passerat de la Chapelle, Gaston Vuillier, Enric Fajarnés, Antoni Maura, Pere Ripoll, Alonso Martínez, Maties Mascaró o Grasset de Saint Sauveur, acompanyades de referències literàries de Bécquer o Zola. El mateix Ballester (1905) reconeix de manera explícita haver fet ús igualment d'informacions procedents de Diodor Sicul, Clerghorn, Joan Ramis i Ramis, i, naturalment, del *Die Balearen* de

¹³ Informació facilitada per Josep Miquel Vidal Hernández.

l'arxiduc Lluís Salvador. A més, segurament per completar i matisar la seva pròpia resposta, a l'hora de la publicació, Ballester hi incorpora tot un seguit de referències i anotacions d'autors com Pestalozzi, Engels, Ibsen, etc.

Les fitxes corresponents a Menorca contenen vint-i-cinc respostes del capítol de naixement, seixanta-vuit del de matrimoni i quaranta del de mort. En general, els continguts de les fitxes de Menorca tenen un caràcter d'informació de conjunt, per a tota l'illa, amb especial referència a Maó, però també amb citacions relatives a gairebé totes les poblacions (Ciutadella, Alaior, Sant Lluís, es Mercadal, Ferreries, es Castell, ...). Moltes vegades, la informació està igualment segregada respecte a les zones urbanes i a les àrees rurals, així com a les diverses classes socials (pagesos, menestrals, obrers i gent rica).

4.2. Les respostes de Mallorca

A diferència de Menorca, les tres respostes relatives a Mallorca fins ara han restat inèdites, excepció feta de l'apartat sobre el naixement, editat per Limón i Castellote (1990). Quant al contingut, a l'apartat de naixement hi ha fitxes de Mallorca i de Palma. De Mallorca només nou i de Palma vint-i-set. De tots els apartats hi ha fitxes de Santa Maria: vint-i-tres sobre el naixement, cinquanta-nou sobre el matrimoni i quaranta sobre la mort. Com hem indicat, la resposta d'aquest poble s'ha de considerar realitzada en la seva totalitat, mentre que les de Mallorca i Palma són incompletes o el fitxatge és inacabat.

De les escasses fitxes referides a Mallorca (en general) en desconeixem l'autor. Les informacions de Santa Maria i de Palma són del notari Macià Mascaró i Albertí i del metge Miquel Berga i Oliver, respectivament.

Les respostes de Santa Maria (les més completes, juntament amb les de Menorca) són obra de Macià Mascaró Albertí. Era fill de Magí Mascaró Horrach i nasqué a Palma. Casat en primeres núpcies amb Catalina Serra Marcè i amb segones amb Francisca Terrassa Roca; del segon matrimoni tengué dos fills: Maria Isabel i Magí. Fou notari de Santa Maria del Camí del 1883 al 1904. Va morir el 27 de juliol de 1904, essent notari en actiu.¹⁴

¹⁴ Informació facilitada pel senyor Lluís Estelrich, oficial de l'arxiu de protocols, del Col·legi Notarial de les Illes Balears.

El 1891 exercia de notari de Santa Maria.¹⁵ A més, Mascaró és un reconegut compilador jusforalista¹⁶. Publicà diverses obres sobre el dret foral i sobre el notariat: *Derecho foral en Mallorca* (1891, 1893 i 1903); *Ensayos jurídicos sobre derecho foral en Mallorca* (1896) i *Ensayos jurídicos. Derecho foral de Mallorca* (1904). Aquesta darrera obra fou declarada de mèrito por la *Dirección General de los Registros de la propiedad y del notariado*. També fou autor de *Manual del aspirante a procurador. Apuntes que contienen las contestaciones al programa vigente en la Audiencia de Palma de Mallorca* (1901), així com de *Notariales i jurídicas. Proyectos de reforma en el notariado* (1902).

L'autoria de les respostes de Santa Maria permeten relacionar el notari Mascaró amb el món de l'antropologia. Per altra part, l'interès del personatge per la vida local també es reflecteix en un article publicat a la *Última Hora* el 4 de juliol de 1894, escrit amb motiu d'una excursió de santamariers i signat amb el pseudònim "Pick", que informa de l'obertura d'un passadís d'accés a l'avenc de Son Pou. Un altre escrit és *Il·lustració mallorquina. Santa Maria del Camí*, publicat a *La Roqueta* el 1902.

Les respostes corresponents a Palma (de les quals només s'han conservat les referides al matrimoni) foren remeses pel metge Miquel Berga i Oliver (Palma, 1845-1921). Natural de Palma, i amb domicili al carrer de Sant Magí de Santa Catalina, era llicenciat en Medicina i Cirurgia per la Universitat de Barcelona, amb el títol expedit el 27 de novembre de 1866. Era el soci núm. 18 del Col·legi Medicofarmacèutic de Palma, segons acord de la sessió de dia 12 d'agost de 1877.¹⁷ Inscrit en el Col·legi Oficial de Metges el 8 de març de 1900 i el Col·legi Mèdic Obligatori el 17 d'agost de 1918. Es donà de baixa del Col·legi el 22 d'agost de 1921. Va morir el 24 de setembre del mateix any, a causa d'una hemorràgia cerebral.¹⁸

Miquel Berga i Oliver fou acadèmic numerari (1879) i president (1909-1910) de la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Palma. Fou també cap de Sanitat Marítima del port de Palma. Realitzà campanyes de salut pública i escriví diverses memòries sobre el tema. Publicà articles sobre

¹⁵ Peña, Pedro de A. (1891) *Guía Manual de las Islas Baleares con indicador comercial*. Palma: Librería de J. Tous. Pàg. 226.

¹⁶ Trias Mercant, Sebastià (1992) *Una historia de la antropología balear*. Barcelona: Boixareu Universitaria. Pàg. 52.

¹⁷ *Colegio Médico Farmacéutico. Libro Registro de títulos de Socios*. Fol 5.

¹⁸ *Colegio Oficial de Médicos de Baleares. Libro Registro de inscripción de Socios 1899-1926*. Fol. 18.

higiene naval i sobre la tuberculosi i la febre groga.¹⁹ La tasca de Miquel Berga Oliver també ha estat objecte d'atenció per part de Josep Tomàs Monserrat (1985:35, 50, 51 i 64). Entre les publicacions de Miquel Berga, s'han de citar *Memoria del Campamento de la Font-Santa durante la invasión de la fiebre amarilla que se padeció en Palma en 1870* (1871), així com *Harinas: alteraciones y falsificaciones. Conferencia dada en el Colegio Médico-Farmacéutico de Palma de Mallorca los días 21 de octubre y 4 de noviembre de 1898* (1899).

5. Els continguts temàtics de les fitxes. El cas de la higiene i la medicina

Per definició, les fitxes de les respostes al qüestionari del *Ateneo* de Madrid recullen una informació referida als usos i costums populars relatius als fets del naixement, el matrimoni i la mort. Això no obstant, a més de complementar-se amb descripcions de pràctiques, supersticions, creences, dites, etc., inclouen també altres aspectes relacionats particularment amb la religió i el ritual religiós, el dret (és notable l'impacte de l'entrada en vigor del codi civil espanyol el 1889), així com amb la medicina, la higiene i la sanitat.

Pel que fa a les qüestions sobre la sanitat i la medicina, l'enquesta contribueix a conèixer diversos aspectes de l'estat i de les pràctiques de l'època. No hi ha dubte que en alguns casos, són una prova evident de situacions anacròniques, però reals, derivades de creences i supersticions populars, molt allunyades de la higiene i de la correcta medicina científica. Però, tampoc no hi ha dubte que el coneixement de la informació recollida per l'enquesta era susceptible de ser usat amb un objectiu utilitari que podia facilitar l'adopció de mesures correctores, encaminades a superar les pràctiques tradicionals menys higièniques i a eliminar els usos més inconvenients o contraris per a la salut.

En base als textos de les fitxes, és possible mostrar alguns exemples d'usos a considerar des d'un punt de vista mèdic, sanitari i higiènic. En general, es comprova un escàs desenvolupament de la higiene, de la medicina i de l'assistència sanitària. Al mateix temps, es constata la persistència de pràctiques tradicionals, moltes de caràcter màgic i supersticiós, amb una més que notable manca de mesures higièniques. Per altra part, també es manifesten les limitacions a l'accés de la medicina per part dels grups

¹⁹ *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, s.v. Berga Oliver, Miquel.

socials més desfavorits, que se suplien per la intervenció de persones mancades de formació adequada.

A tall d'exemple, són il·lustratives les opinions de Pere Ballester en relació als mitjans per aconseguir la fecunditat: *además del tratamiento profesional, tomarán consejo á medida de su credulidad é ignorancia, de comadres y curanderos, clase esta última que se conoce en Menorca algo mas de lo que pudiera sospecharse ante su barniz de cultura.*

La mujer de todas las clases sociales, especialmente de la obrera, tiene arraigadas creencias en supersticiones, brujas y curanderismo (género que desgraciadamente abunda en esta región), no siendo de extrañar que acojan con interés las indicaciones supersticiosas.

La resposta menorquina a la pregunta sobre pràctiques més usuals per aconseguir la fecunditat (I.A.b), alhora que reflecteix el recurs a diversos remeis casolans, inclou una referència explícita a l'obra *Higiene del Matrimonio*, del metge i precursor de l'higienisme Pere Felip Monlau i Roca (Barcelona, 1808 – Madrid, 1871). El llibre *Higiene del matrimonio, ó el libro de los Casados* era un voluminós tractat d'higiene sexual, de legislació i de costums i ritus matrimonials, *en el qual se dan las reglas e instrucciones necesarias para conservar la salud de los esposos, asegurar la paz conyugal y educar bien a la familia*. Fou una obra que va assolir un bon nombre d'edicions: 1858 (segona edició, Madrid), 1865 (tercera edició, Madrid), ca. 1870 (nova edició, París), 1898 (desena edició, París).

El part, evidentment, requereix diverses atencions sanitàries. Quant a l'assistència facultativa a les parteres, hi trobam aquestes respostes:

Comadres sin título (comares) siendo raras las que no sientan repugnancia á ser asistidas por la clase médica, á no ser en caso grave (Mallorca).

En la capital y principales poblaciones de la región, particularmente en la clase acomodada, la asistencia se hace por personas profesionales, en su mayoría de sexo femenino. En esta región no se conocen los comadrones. Cuando el parto se presenta anormalmente, interviene el médico. En todas las poblaciones rurales, particularmente entre la clase obrera, la asistencia es por gente intrusa del sexo femenino (Palma).

En casas acomodadas suele llamarse siempre al facultativo: en las restantes solo se llama cuando se trata de primerizas ó en caso de peligro.

Ejercen algunas comadronas tituladas, por la generalidad son practicas, sin titulo alguno (Menorca).

Un altra mostra és la descripció de la pràctica per afavorir la secreció de llet materna: *Una costumbre no muy generalizada. Para procurar la secreción láctea, se hace caldo de una parte de las secundinas después de bien lavadas con agua fría y de ese brevaje se proporcionan tres tazas a la parida, sin que ella lo sepa. Mas general y que, con el mismo fin de procurar la secreción láctea, se coloque bajo la cama, en recipiente adecuado, la placenta, poniendo especial cuidado en ocultarla cuando se retira, porque seria fatal signo que la descubriera un perro y se la comiera (Menorca).*

En el capítol del matrimoni, a la pregunta sobre la importància donada a les condicions físiques per contreure matrimoni (II.A.j), la resposta de Menorca diu: *Por lo que respecta á las condiciones físicas, creo que nuestra isla es de las regiones donde se rinde culto á la belleza: el buen palmito en la mujer es la mejor dote y tambien la buena configuracion se aprecia extremadamente en el sexo feo. Tiénese en cuenta la herencia tuberculosa (mala maltia), pero no la escrofulosa, la herpetica, sifilitica, etc. una de las causas probablemente de la marcada degeneracion fisiologica de la raza balear, que la leyenda supone oriunda de gigantes.*

També a Menorca, respecte als fills d'unions il·legítimes (II. I.d), la resposta fa notar que *no suelen tener hijos los amancebados*, tot especificant que *sospecho que se va generalizando el uso de preservativos*. Una pràctica que avui en dia ens podria semblar poc usada a l'època.

En el capítol dedicat a la defunció, la comprovació de l'òbit ens aporta la vigència de pràctiques força arcaiques:

La práctica usual y vulgar en el pueblo para comprobar la muerte, es acercar á la boca del enfermo un espejo, y si no empaña con su aliento la superficie del mismo, es evidente su muerte (Santa Maria).

No hay práctica usual respecto á la comprobación de la muerte. La anuncia el sacerdote exortante. Para cerciorarse de si ha terminado la agonía, suele ponerse una cerilla encendida junto a la nariz del cadáver: si la llama no oscila, se da por comprobada la defunción (Menorca).

Finalment, el tractament del cos del difunt inclou aquesta ressenya: *Es operación capital el cierre de los ojos, por la superstición de que dejándolos abiertos, moriría dentro de breve término otro individuo de la familia. Así, para conseguirlo se tira de los dedos de los pies al cadáver* (Menorca).

6. Conclusions

Una primera conclusió d'urgència, i que per a nosaltres és potser la més interessant, és el fet d'haver localitzat i recuperat la documentació conservada, en format de fitxes, del material de les respostes referides a les illes Balears de l'enquesta del *Ateneo* de Madrid de 1901-1902.

De les 291 fitxes, n'hi ha 84 relatives al naixement, 127 al matrimoni i 80 a la mort. Les fitxes reflecteixen la informació de quatre procedències i fan referència als informes remesos originàriament (que no s'han localitzat). S'ha realitzat la transcripció dels textos de les fitxes, dels quals se n'han presentat algunes mostres.

Les fitxes de la resposta de Menorca, realitzada per Pere Ballester i coneguda per haver estat publicada, abasten presumiblement gairebé la totalitat del qüestionari. Malgrat siguin incompletes, o fruit d'un fitxatge parcial, una altra conseqüència important és haver transcrit la informació relativa a Mallorca, a Palma (elaborada per Miquel Berga Oliver) i, sobre tot, a Santa Maria (obra de Macià Mascaró Albertí), que és la més completa. De moment, els possibles materials de les Pitiüses encara són una incògnita.

Indubtablement, els documents tenen un valor intrínsec per la informació que contenen, de gran interès per al coneixement dels costums populars de Mallorca i de Menorca. A més, però, per a la història de l'antropologia a les Illes, l'enquesta del *Ateneo* de Madrid és un dels escassos exemples que es podrien considerar representatius de l'anomenat discurs antropològic a les Balears, la qual cosa representa una important aportació a una terra on el discurs folklòric ha estat clarament el predominant.

7. Bibliografia

Aguirre Baztán, A. (1986) *La antropología cultural en España. Un siglo de antropología*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias.

Ateneo Científico, Literario y Artístico de Madrid. Información promovida por la Sección de Ciencias Morales y Políticas en el curso de 1901 á 1902. Circular y cuestionario (segunda edición). Madrid: Est. Tipográfico Sucesores de Rivadeneyra, 1901.

Ballester Pons, Pedro (1905) *Costumbres populares de Menorca. Contestación al Cuestionario de la Sección de Ciencias Morales y Políticas del Ateneo de Madrid.* Mahón: Tip. de Bernardo Fábregues.

Ballester, Pere (1986) *Estudis d'antropologia de Menorca.* Maó: Consell Insular de Menorca. (Col·lecció Capcer; 2).

Berga Oliver, Miquel (1871) *Memoria del Campamento de la Font-Santa durante la invasión de la fiebre amarilla que se padeció en Palma en 1870.* Palma: Imprenta de Pedro José Gelabert.

Berga Oliver, Miquel (1899) *Harinas: alteraciones y falsificaciones. Conferencia dada en el Colegio Médico-Farmacéutico de Palma de Mallorca los días 21 de octubre y 4 de noviembre de 1898.* Palma de Mallorca: Tipografía de las Hijas de Colomar.

Bethencourt Alfonso, Juan (1985) *Costumbres populares canarias de nacimiento, matrimonio y muerte.* Introducción, notas e ilustraciones de Manuel A. Fariña González. Tenerife: Cabildo Insular de Tenerife. Museo Etnográfico.

Blanco, Juan Francisco [ed.] (1986) *Usos y costumbres de nacimiento, matrimonio y muerte en Salamanca.* Salamanca: Diputación de Salamanca.

Calvo, Luis (1991) *El "Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya" y la antropologia catalana.* Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Casas Gaspar, Enrique (1947) *Costumbres españolas de nacimiento, noviazgo, casamiento y muerte.* Madrid.

Fernández de la Mata, Ignacio (1997) *De la vida, del amor y la muerte. Burgos en la encuesta de 1901-1902 del Ateneo de Madrid. Fuentes para la investigación antropológica.* Burgos: Librería Berceo.

González-Hontoria y Allendesalazar, Guadalupe (1982) "El nacimiento, el matrimonio y la muerte en Badajoz" a *NARRIA*. Provincia de Badajoz. Núms. 25-26. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. Págs. 33-35.

González-Hontoria y Allendesalazar, Guadalupe (1984) "El arte popular en el ciclo vital humano: nacimiento, matrimonio y muerte en Jaén" a *NARRIA*. Provincia de Jaén. Núm. 36. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. Págs. 7-9.

González-Hontoria y Allendesalazar, Guadalupe (1985) "Costumbres de nacimiento, matrimonio y muerte en Alicante" a *NARRIA*. Provincia de Badajoz. Núms. 37-38. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. Págs. 38-39.

González-Hontoria y Allendesalazar, Guadalupe (1991) *El arte popular en el ciclo de la vida humana. Nacimiento, matrimonio y muerte.* Madrid: Testimonio.

Hoyos Sainz, Luis de; Hoyos Sancho, Nieves de (1985) *Manual de folklore. La vida popular tradicional en España*. Madrid: Istmo.

Limón Delgado, Antonio (1976) "Avance de la edición crítica sobre información que en el campo de las costumbres de nacimiento, matrimonio y muerte, en España, promovió la Sección de Ciencias Morales y Políticas del Ateneo de Madrid en 1901-1902)" a *Publicaciones del Instituto de Etnografía y Folklore Hoyos Sáinz*, Vol. VIII. Págs. 303-403. Santander: Diputación Provincial de Santander.

Limón Delgado, Antonio; Castellote Herrero, Eulalia (1990) *Edición crítica de la información promovida por la Sección de Ciencias Morales y Políticas del Ateneo de Madrid, en el campo de las costumbres populares en los tres hechos más característicos de la vida, nacimiento, matrimonio y muerte (1901-1902)*. Madrid: Dirección General de Bellas Artes y Archivos. (2 vols.).

Lisón, Carmelo (1971) *Antropología Social en España*. Madrid: Siglo XXI.

Lisón, Carmelo (1977) *Antropología Social en España*. Madrid: Akal.

Lisón, Carmelo (1991) "Una gran encuesta de 1901-1902. Notas para la Historia de la Antropología Social en España" a Prat, Joan; Martínez, Ubaldo; Contreras, Jesús; Moreno, Isidoro (eds.) *Antropología de los Pueblos de España*. Madrid: Taurus. Págs. 33-57.

López Álvarez, Juanco; Lombardía Fernández, Carmen [eds.] (1998) *Costumbres de nacimiento, matrimonio y muerte en Asturias. Encuesta del Ateneo 1901-1902*. Gijón: Fundación Municipal de Cultura, Educación y Universidad Popular. Ayuntamiento de Gijón.

Macabich, Isidor (1990) *Historia de Ibiza* (4 vols.) (2ª ed.). Ibiza: Ayuntamiento de Ibiza.

Mascaró Albertí, Maties (1891) *Derecho foral en Mallorca*. Palma: Tip. del Comercio.

Mascaró Albertí, Maties (1893) *Derecho foral en Mallorca*. Palma: Tip. del Comercio.

Mascaró Albertí, Maties (1896) *Ensayos jurídicos sobre derecho foral en Mallorca*. Palma: Tipo-Lit. de Amengual y Muntaner.

Mascaró Albertí, Maties (1901) *Manual del aspirante a procurador. Apuntes que contienen las contestaciones al programa vigente en la Audiencia de Palma de Mallorca*. Palma: Imp. y Librería de Francisco Soler.

Mascaró Albertí, Maties (1902) *Notariales i jurídicas. Proyectos de reforma en el notariado*. Palma: Imprenta de José Mir.

Mascaró Albertí, Maties (1903) *Derecho foral en Mallorca*. Palma: Imp. de José Tous.

Mascaró Albertí, Maties (1904) *Ensayos jurídicos. Derecho foral en Mallorca*. Palma: Est. Tip. de José Tous.

Merino Arroyo, Carlos; Herrero Gómez, Guillermo (1996) *Costumbres populares segovianas de nacimiento, matrimonio y muerte. Encuesta del Ateneo 1901-1902*. Segovia: Diputación Provincial de Segovia.

Nacemento, casamento e morte en Galicia. Respostas à enquisa do Ateneo de Madrid (1901-1902) (1990). Introducción e supervisión Xosé Manuel González Reboredo. Notas Xosé Ramon Mariño Ferro. Transcripción e versión galega Carme Hermida, Manuel Lado e Gabriel Rei. Santiago de Compostela: Consello de Cultura Galega.

Navarro, Víctor (1901) *Costumbres en las Pithiusas. Memoria que obtuvo el quinto premio en el primer concurso especial sobre derecho consuetudinario y economía popular abierto por la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas para el año de 1897*. Madrid: Imp. del Asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús.

Peña, Pedro de A. (1891) *Guía Manual de las Islas Baleares con indicador comercial*. Palma: Librería de J. Tous.

Prat, Joan; Martínez, Ubaldo; Contreras, Jesús; Moreno, Isidoro (eds.) (1991) *Antropología de los Pueblos de España*. Madrid: Taurus.

Ramis Puig-Gros, Andreu (1992) *La museologia etnològica. El pensament antropològic a les Illes Balears*. [tesi de doctorat]. Palma: Universitat de les Illes Balears.

Ramis Puig-Gros, Andreu; Ginard Bujosa, Antoni (1999) "Antropología. Una visió històrica" a *Enciclopèdia de Menorca. XIV Antropologia I*. Maó: Obra Cultural de Menorca. Pàgs. 11-80.

Romero de Tejada, Pilar (1988) "La encuesta del Ateneo de 1901-1902 y la cultura vasca (1)" a *Alcavera. Revista de Antropología*. Série II, núm. 7, desembre 1988. Pàgs. 17-20.

Salillas, Rafael (1905) *La fascinación en España. Estudio hecho con la información promovida por la Sección de Ciencias Morales y Políticas del Ateneo de Madrid*. Madrid: Imp. de Eduardo Arias.

Salillas, Rafael (2000) *La fascinación en España. Brujas, brujería, amuletos* Barcelona: MRA.

Tomàs Monserrat, José (1985) *Medicina y Sociedad. El Colegio de Médicos de Baleares 1882-1982*. Palma de Mallorca: Colegio Oficial de Médicos de Baleares.

Trias Mercant, Sebastià (1992) *Una historia de la antropología balear*. Barcelona: Boixareu Universitaria.